

Передмова

Упродовж останніх десятиліть словотвір в україністиці виділився з морфології в окрему навчальну дисципліну, і нині він посідає самостійне місце в мовознавстві, функціонує як окремий його розділ зі своїм поняттєвим апаратом та своїм об'єктом і завданнями. Крім цього, в галузі словотвору є певні здобутки, які необхідно враховувати і у вищій школі. Морфеміка і дериватологія сьогодні широко висвітлюються в численних монографіях та інших виданнях із застосуванням найновіших термінів на позначення відповідних понять і явищ. Усе це дозволяє заглибитись у специфіку структурно-граматичного рівня національної мови, розпізнати спільні й самобутні риси морфемної та словотвірної підсистем рідної мови, глибше зрозуміти їх реалізацію в конкретних умовах.

Сучасна підготовка філологів у вищих навчальних закладах передбачає, головним чином, засвоєння теоретичних основ морфеміки, дериватології та морфології сучасної української мови, а також вироблення відповідних практичних навичок.

Посібник укладено на основі чинної програми навчання студентів філологічних факультетів та методичних рекомендацій, висвітлених у мовознавчій літературі останніх років. Розроблена тематика занять допоможе студентам зорієнтуватися у теоретичному матеріалі, опанувати його, навчить застосовувати набуті теоретичні знання на практиці. До кожного заняття пропонується рекомендована література, подаються вправи за рубриками «Завдання для самостійного виконання», «Завдання для виконання в аудиторії».

Вправи підібрані відповідно до передбачених тем і планів занять. Частина з них — проблемно-пошукового, розвиваючого характеру. Крім цього, посібник подає тестові модулі до окремих розділів, важливих і складних тем. На допомогу студентові автори підготували різні зразки морфемного та словотвірного аналізу.

Метою посібника є також вироблення у студентів практичних умінь і навичок.

У результаті вивчення морфеміки і словотвору української мови студент повинен:

знати:

- основні одиниці морфеміки;
- класифікацію морфем за значенням, походженням, місцем у слові та за функцією;
- закономірності сполучуваності морфем;
- історичні зміни в морфемній будові слова;
- основні поняття дериватології;
- поняття словотвірної системи;
- основні комплексні одиниці словотвору;
- способи словотворення в синхронії і діахронії;
- морфонологічні явища;

уміти:

- виконувати морфемний аналіз слова;
- виконувати словотвірний аналіз слова;
- будувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо.

Пропонований посібник можна використовувати і для індивідуальної роботи студентів.

Матеріали було апробовано у навчальній роботі зі студентами Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

МОРФЕМІКА

Теоретичні питання:

1. Морфеміка як розділ науки про мову.
2. Морфема як мінімальна значуща одиниця мови.
3. Морфема і морф. Аломорфи і варіанти морфем.

Література:

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. та допов. Тернопіль : Навчальна книга—Богдан, 2010. С. 7–19.
2. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
3. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища шк., 1999. С. 5–13.
4. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. Дніпропетровськ, 1998. С. 3–12.
5. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. Київ, 1998. С. 7–13.
6. Микитюк О. Сучасна українська мова : самобутність, система, норма : навч. посіб. 6-те вид., зі змінами. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 172–180.
7. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. Київ : Вища школа, 1994. С. 140–141.
8. Сучасна українська мова : Морфологія : підручник / за ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 21–53.
9. Українська мова : Енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Завдання для самостійного виконання:

1. Опрацюйте статтю Полюги Л.М. Варіанти морфем і морфемний розбір слова. *Укр. мова і літ. в школі*. 1983. № 2. С. 38–42.
2. З'ясуйте значення префіксальної морфemi в таких словах:
підмайстер, підобід, підоснова, підстанція, підгрупа, підтекст.
3. Випишіть із тексту прикметники, виділіть у них кореневі морфemi.

*Скрізь мінарети й дерева сріблисті,
Мов стережуть сей тихий сонний рай.
У темряві та в винограднім листі
Таємно плеще тихий водограй.
Повітря дише чарівним спокоєм,
Над сонним листом легкокрилим роєм
Витають красні мрії, давні сни.*

Леся Українка

4. Зіставивши пари слів, визначте кореневі морфи. З'ясуйте причини їх звукових відмінностей.

Зразок: ви-їзд-и-ти, ви-їждж-а-ти (чергування зд // ждж).

Берег — узбережжя, виїздити — виїжджати, стіл — столовий, плуг — передплужник, сухий — суша, купити — куплений, горох — горошина — у горосі, вузький — вужчий, пекти — печений, лити — ллю, забрати — забирати — беру, пустити — пущу, пити — п'ю.

5. Доберіть по кілька спільнокоренових слів до іменників *сон, рік, осінь, дорога, сад*. Відзначте випадки чергування фонем у коренях слів. Поясніть появу варіантності коренів.

Зразок: сон — снитися, безсоння (о // ø, н // н').

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Запишіть слова, згрупувавши їх за однотипними афіксальними морфемами, та вкажіть їх частиномовну належність.

Надбудова, надзелень, надмірний, надписати, тракторист, гітарист, каменистий, землистий, вапнистий, мінливий, переддень, передбачити, передгроззя, зрадливий, щасливий, золотистий, по-нашому, розійтися, розісланий, розікрасти, розіп'ятий, по-новому, зрадливий, по-весняному, турботливий, по-жіночому.

2. З наведеного тексту випишіть слова із суфіксальними морфемами, позначте їх. На кількох прикладах доведіть бінарний характер морфеми.

Зразок: Фран^окова — суфікс -ов- — посесивний.

Служіння пісні й праці, котрі, начебто днина в ніч, а ніч у днину, переходять одна в одну і створюють умови для повноцінності людського життя — це перша Франкова заповідь. Але ж є ще й друга, така ж складна й глибока своєю діалектичною природою. Це — заповідь любові до батьківщини й до людства.

Народжений з болінь українського народу, сформований трьома великими силами, а саме творчістю Шевченка, матеріалістичною філософією і світовою літературою, Франко сам став ідейною її художньою

потугою, яка впливає на життя нових часів, на вироблення нового каменярьського ідеалу. Загальнолюдське значення Франка насамперед у тому, що він висловив багато думок, створив багато образів, які в його часи були мрією. Він прийшов, як «розвидняючийся день», і розбудженому Шевченком українському народові засвітив не тільки радощі, але й трудні обов'язки учасника побудови нового, справедливого світу.

Д. Павличко

3. Поясніть лексичне значення іменників із префіксом **при-** (додатковість дії, супровідність, розміщення поблизу, легкий вияв чогось та ін.).

Призвук, приспів, присмак, прихрип, приліс, придих, прикуп, прикус, приліт, припас, припис, приступ, привид, приїзд, приріст, приціл, прихід, присмерк, притиск, пристінок.

4. Згрупуйте слова за однаковими сегментами і з'ясуйте, чи впливають вони на граматичне значення цих слів.

Зразок: добрі^ший, відверті^ший, сміливі^ший — гр. зн. вищий ступінь порівняння прикметників.

Медовий, рано, дубовий, відвертіший, мудро, кричати, ананасовий, сідлати, гусеня, добріший, часто, левеня, вечоровий, погано, вовчєня, родовий, співати, світовий, гарно, сміливіший.

5. У наведених парах слів визначте, від яких частин слова залежить відмінність у лексичному значенні, виділіть їх.

Зразок: Львів — місто, львів'яни^ш — мешканець.

Львів — львів'янин, мати — матуся, хвиля — хвилястий, голова — голівонька, земля — земляний, Одеса — одесит, Тернопіль — тернопілець, учити — учитель, перекладати — перекладач, квітка — квіточка, радій — радощі, варити — варений, тремтіти — тремтіння, низький — низько, вимикати — вимикач.

6. Виділіть суфіксальні морфеми у словах, з'ясуйте причини їх звукових відмінностей.

Зразок: грецький^ш — чергування к // ц.

Грецький, чеський, студентський, німецький, запорізький; людство, убозтво, птаство, козацтво; боєць, бійця, обранець, обранця; дівчинка, дівчинці, аспірантка, аспірантці.

7. Подані групи слів розподіліть за варіантами морфем на:

а) флексійні; б) суфіксальні; в) префіксальні; г) кореневі.

Юрію — Юрієві, гонець — гінця, грубий — грубіший, брату — братові, вести — вів — вели, здоровий — здоровіший, штанами — штаньми, коню — коневі, надписати — надіслати, шести — шістьох, їсти — їв —

їли, блискати — блиснути, виростати — вирослий, бабусю — бабусе, тихий — тихіший, міжгір'я — межиріччя.

8. До поданих слів додайте префікси. З'ясуйте можливі звукові варіанти префіксальних морфем. Сформулюйте правила їх уживання і написання (усно).

З -

мити, брати, писати, фотографувати, гнити, садити, миритися, стріти, купити, йти;

У -

класти, крутити, бити, йти, рвати, мліти, різати, служити, творити, брати.

9. Згрупуйте прикметники відповідно до їхнього правопису, позначте прикметникові суфіксальні морфеми.

Вишневий, гумовий, насінневий, листопадовий, больовий, тижневий, осьовий, квітневий, туєвий, чудовий, березовий, свинцевий, бурштиновий.

Контрольні запитання та завдання:

1. Що розуміємо під морфемною будовою слів?
2. Чим важливий діакронний підхід для морфеміки?
3. З яких елементів складається більшість слів української мови?
4. Розкрийте суть двостороннього характеру морфеми?
5. Які риси характерні для морфеми?
6. Як співвідноситься морфема з іншими мовними одиницями?
7. Чим відрізняється морф від морфеми?
8. Розмежуйте поняття «аломорфи» і «варіанти морфем».

КЛАСИФІКАЦІЯ МОРФЕМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Теоретичні питання:

1. Типи морфем за характером значення.
2. Класифікація афіксів:
 - а) за позицією у структурі слова;
 - б) за функцією;
 - в) за способом вираження;
 - г) за походженням;
 - д) за структурою;
 - е) за ступенем повторюваності.

Література:

1. Бабій І.М., Свистун Н.О. Морфеміка і словотвір сучасної української мови: самостійна та індивідуальна робота. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. 136 с.
2. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. Київ : Наук. думка, 1987. С. 5–25.
3. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір : навч. посіб. 2-ге вид., переробл. та допов. Тернопіль : Навчальна книга–Богдан, 2010. С. 17–48.
4. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. Словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
5. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища школа, 1999. С. 14–52.
6. Горпинич В.О. Українська словотвірна дериватологія. Дніпропетровськ, 1998. С. 12–51.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. Київ, 1998. 435 с.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ, 1998. С. 13–42.
9. Микитюк О. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навч. посіб. 6-те вид., зі змінами. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2020. С. 180–185.
10. Полюга Л.М. Морфемний словник. Київ : Рад. школа, 1983. 464 с.
11. Полюга Л.М. Словник українських морфем. Львів : Світ, 2001. 448 с.
12. Сучасна українська літературна мова / за ред. М.Я. Плющ. Київ : Вища школа, 1994. С. 141–146.

13. Сучасна українська мова: Морфологія: підручник / за ред. А.К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. С. 76–129.
14. Українська мова: Енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Завдання для самостійного виконання:

1. Опрацюйте статтю Сікорської З.С. Постфікси в українському мовознавстві. *Українська мова*. 2003. №3–4. С. 46–55.
2. Перепишіть групи спільнокоренових слів. Поясніть, як модифікують і конкретизують семантику кореня суфіксальні морфеми.

Зразок: *земель-к-а* — суф. **-к-** вказує на зменшеність.

Земл-я, земель-к-а, земл-як, земл-яч-к-а, земл-ян-ий, земл-ян-к-а; рук-а, руч-к-а, руч-ат-а, руч-ен-я, руч-еньк-а, руч-иськ-о, руч-ищ-е; вода, вод-иц-я, вод-н-ий, вод-ян-ий, вод-ян-ист-ий, вод-ян-ист-ість; чит-а-ти, чит-ець, чит-ач, чит-а-н-к-а, чит-а-льн-я.

3. Перепишіть, у наведених групах слів позначте вторинні префікси і суфікси, поясніть їх походження. Виділіть у словах корені та афікси.

Зразок: *співпраця* — префікси **с-** + **пів-**.

а) *співпраця, знебарвити, недобачати, попоходити, співвідносний, понадлімітний, наввипередки;*

б) *працівник, героїчний, донечка, демократизація, елементарний, гречанка, шайбочка.*

4. Згрупуйте подані слова за набором конфіксів:

а) *ви-* ... -ок, б) *о-* ... -ок, в) *пере-* ... -ок, г) *про-* ... -ок.

Позначте корені.

Перелісок, пролісок, вибалок, одвірок, перешийок, простінок, провулок, осередок, видолинок.

5. Виділіть унікальні суфікси у словах, поясніть поняття уніфікса в морфемній структурі слова.

Зразок: *ламп-ад-а.*

Лампада, поштамт, негритос, кіпріот, клейстер, кафетерій, азіат, пастух.

Завдання для виконання в аудиторії:

1. Дібравши споріднені слова, виділіть корінь. Визначте, вільний він чи зв'язаний.

Зразок: *книг-арн-я, корінь вільний, бо книга.*

Книгарня, правічний, заручитися, предивно, далекосяжний, тренер, козацький, по-братськи, екстрамодний, об'єднання, ультрасучасний, іншомовний, восени, експедиція, друкарня, будівництво.

2. Чому місяці носять назви *січень, березень, квітень, травень, липень, серпень, жовтень*? Яка частина слова допомагає пояснити ці назви? Чому для тлумачення значення цих слів ми можемо використати *корінь*? (усно).
3. У наведених словах з'ясуйте значення префіксальних морфем, охарактеризуйте їх походження.

Зразок: *анти-п'єса* — префікс **анти-** означає «проти», запозичений.

Антип'єса, бездоцив'я, контратака, дисгармонія, надвиробництво, постколоніальний, небуденний, передосінній, праісторія, протихімічний, співіснувати, ультрафіолетовий, аморальний, субпідряд, недокрів'я, екстраординарний, квазінауковий.

4. Прочитайте. У змінних словах укажіть флексії і з'ясуйте їх граматичні значення.

Зразок: *душ-а* — флексія **-а** вказує на жіночий рід, однину, називний відмінок.

Повертайся, сину

*Відчужів за обрієм літак,
Крізь сльозу душа зітхнула гірко.
Все тепер в житті буде не так,
Відщімхнулася від серця гілка.
Не вдалося зупинити час,
Як збагнути, в тім чия провина,
Що тепер кордони поміж нас,
Чужина взяла від мене сина.
Повертайся, сину, тут твоя земля,
Небо і калина, пісня солов'я.
Дасть вина і хліба сита чужина,
Та не дасть розради для душі вона.*

С. Галябарда

5. Поясніть значення постфікса **-ся (-сь)** у прислівниках, займенниках та дієсловах.

Зразок: *бороти-ся, -ся* — постфікс, має значення дії, зверненої на суб'єкта, яку той виконує самостійно, знаходиться після дієслівного суфікса **-ти**.

Колись, десь, кудись; хтось, щось, якийсь; виднітися, витирається, спускаюся, лікуватися, побачитися.

6. Випишіть слова з нульовими закінченнями і вкажіть їх граматичне значення.

Зразок: *гість*□ — ім., чол. рід, одн., Н.в.

Море, покоління, організм, захист, застуда, вибір, рівень, місто, нежить, стебел, трава, тепло, вірив, гаряче, братів, ходив, праця, дев'ять, волосся, вчора, сядь, там, rado.

7. У поданих словах виділіть афікси, вкажіть їх значення. Назвіть слова з нульовими флексіями.

Зразок: *добр-іш-ий* — суфікс *-іш-* виражає значення вищого ступеня порівняння.

Гітарист, найплідніші, підкреслив, різьбяр, межиріччя, іновірець, стукнути, поетка, хитаючись, зчіплювач, сестриця, надумавшись, прочитати, квітникар, по-сільському, півмісяць, хлібопекарня.

8. Виділіть інтерфікси у поданих словах. Яка роль інтерфіксів?

Сонцесяйний, пальмоподібний, паперосховище, сухофрукти, працюлюбний, життєпис, костогриз, купейний, краєвид, шосейний, зорепад, миротворець, хвилеподібний, добродій.

9. Наведіть власні приклади слів з афіксоїдами *мікро-*, *-мір*, *-воз*.

Зразок: *мікроструктура,...*
висотомір,...
рудовоз,...

10. Поясніть, яку функцію виконують афіксальні морфеми (формотворчу чи словотворчу) у словах:

Зразок: *мір-я-ти*, суфікс *-а-* словотворчий, суфікс *-ти* формотворчий.

Мір-а — *мір-я-ти*, *роз-мір-я-ти*;
честь — *чес-н-ий*, *чес-н-ість*;
хвил-я — *хвил-яст-ий*, *хвил-яст-ість*;
мудр-ий — *мудр-іш-ий*, *най-мудр-іш-ий*;
різ-а-ти — *роз-різ-а-ти*, *роз-різ-а-вши*;
пис-а-ти — *на-пис-а-ти*, *на-пис-а-н-ий*.

11. Випишіть виділені слова з вірша Б. Лепкого «В городі духа» і встановіть морфемну будову кожного з них. Визначте словотворчі, формотворчі та словозмінні афікси.

Зразок: *най-кра[ш-ч]-і*, префікс і суфікс формотворчі.

В городі духа

В буйнім городі **мого** духа

Найкращі квіти повсихали.

Палила їх жара-посуха,

В'ялила студінь, завірюха

І безнастанні сльоти прали.

Тепер там **тихо, непривітно,**

Стежками вітер **походжає,**

Город, що **цеїв** так **ріжноцвітно,**

Тепер так глухо, так **самітно**

В агонії красок **конає.**

Сконали фіялки і лілеї,

Бліді левкої в'януть **тоже,**

Зелена рута **схне, марніє,**

Одна лиш рожа **паленіє,**

Конає — **і сконать** не може.

Б. Лепкий

12. Поділіть подані слова на кореневі та афіксальні морфеми за схемою:

Слово	Префікс	Корінь	Суфікс	Флексія
Виписка	ви-	-пис-	-к-	-а
велетень	—	вел-	-ет-, -ень	☐ -нульова

Стиха, пришвидшити, зірзався, пересохлий, дотримуючись, за-
колось, сутінки, запрошення, струсивши, знесилений, щоденно,
натерпілися, меню, по-материнськи, обранець, високо, шовковистий,
юнацтво, пошанування, неоціненний.

Контрольні запитання та завдання:

1. Що є доказом неподільності, нерозривності суфікса і префікса у словах на зразок *співбесідник, співвітчизник*?
2. Яка морфема є обов'язковою для кожного із змінюваних слів? Чому?
3. Вкажіть функцію інтерфіксів? Чим відрізняються погляди науковців на інтерфікс?
4. Наскільки поширені у сучасній українській мові слова з іншомовними префіксами і суфіксами? Чим зумовлене активне використання таких слів у мовленні? В яких сферах спілкування вони вживаються найчастіше?
5. Назвіть відмінності між афіксоїдами та афіксами. Наведіть приклади слів з префіксоїдами і суфіксоїдами.
6. На які групи поділяються афікси за функцією?
7. Чи мають план змісту нульові морфеми?

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Заняття № 1	5
Заняття № 2	9
Заняття № 3	14
Заняття № 4	18
Заняття № 5	22
Заняття № 6	26
Заняття № 7	29
Заняття № 8	34
Заняття № 9	39
Заняття № 10	44
Заняття № 11.....	49
Заняття № 12	54
Заняття № 13	59
Заняття № 14	64
Заняття № 15	67
Література	88
Словники	91
Праці з морфеміки та словотвору (для самостійного опрацювання).....	92
Питання для підсумкового контролю.....	93
Індивідуальні завдання.....	95